

16.02.2018

Є. Ніколаєв, кандидат економічних наук, доцент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Куди прямує система атестації наукових кадрів?

Відмова держави від визначення статусу наукових видань була б реальним кроком у напрямі лібералізації системи підготовки й атестації наукових кадрів (DT.UA).

У статті [«Позбутися ролі контролера» \(DT.UA, №5, 2018 р.\)](#) директор департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування МОН України А. Шевцов долучився до дискусії щодо поточного стану й перспектив системи здобуття наукових ступенів в Україні.

Хочу як прокоментувати основні тези зазначеної статті, так і окреслити кілька важливих питань, на які необхідно відповісти, обираючи подальший напрям змін порядку захисту дисертацій.

Однією з ключових нинішніх проблем системи захисту дисертаційних досліджень А. Шевцов називає поширеність випадків неналежного оцінювання спеціалізованими вченими радами «кваліфікаційного наукового рівня здобувача». Вирішення цієї проблеми автор вбачає в розробці критеріїв оцінювання діяльності спецрад, передачі контролю над спецрадами Національному агентству із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), посиленні контролю якості складу і роботи експертних рад з питань експертизи дисертаційних робіт. Пан Шевцов визнає доцільність продовження лібералізації системи атестації, а паралельно наголошує на необхідності посилити відповідальність учасників атестаційного процесу «за ухвалення справедливих та обґрунтованих рішень».

Ці позиції автора суперечать одна одній. На одній чаші терезів – стратегія на майбутнє: лібералізація атестаційного процесу й підвищення відповідальності його учасників. На другій – нинішні дії: посилення контролю, запровадження обов'язкового розгляду кожної докторської дисертації експертною радою перед її затвердженням на Атестаційній колегії МОН, – рішення, значною мірою протилежні лібералізації та вищій відповідальності.

Вже не секрет, що одним із чинників зниження якості дисертацій є масштабне розмивання відповідальності між учасниками її експертизи. Результати дисертаційного дослідження одержують попередню оцінку завдяки їх публікації в наукових статтях та презентаціям на конференціях. Готовий текст дисертаційної роботи проходить оцінку:

- 1) кафедри або наукового відділу, де роботу було підготовлено;
- 2) комісії спецради у складі трьох докторів наук;
- 3) двох або трьох (в окремих випадках – чотирьох) офіційних опонентів;
- 4) авторів відгуків на автореферат дисертації;
- 5) членів спеціалізованої вченої ради (15–25 осіб), присутніх на захисті дисертації;
- 6) експертної ради;

7) Атестаційної колегії МОН.

Учасникам кожної ланки проходження дисертації добре відомо, що на них лежить лише частина відповідальності за якість експертизи, оскільки є й інші етапи оцінювання роботи; остаточне рішення Атестаційної колегії МОН про присудження наукового ступеня – знеособлене, за нього ніхто конкретний не несе повної відповідальності. Доки це поле колективної експертизи не буде звужене, воно продовжуватиме розмивати відповідальність кожної окремої своєї ділянки, незалежно від закликів її посилити. Насправді ж поліпшити відповідальність системи оцінки дисертацій можна, тільки зменшивши кількість її ланок, задіяних у ній суб'єктів.

Пан Шевцов, можна припустити, визнає низьку ймовірність підвищення якості роботи спеціалізованих та експертних рад доступними сьогодні інструментами. За його словами: «МОН і раніше неодноразово зверталось до голів спеціалізованих учених та експертних рад з вимогою посилити контроль наукового рівня дисертацій та над претендентами на наукові ступені, підсилюючи при цьому кадровий склад експертних рад». Якщо постійні звернення МОН до цих рад не забезпечують належної якості їхньої роботи, очевидно, такими зверненнями МОН, без структурних змін системи, забезпечити її не вдасться.

Закон «Про вищу освіту» закладає передумови для таких змін, оскільки він передбачає (ще не відображене в підзаконних актах) право університетів і наукових інститутів приймати остаточне рішення про присудження наукових ступенів, що означає ліквідацію кількох етапів розгляду дисертації. Незрозуміло, чому, вказуючи на необхідність реалізації цієї норми закону, сьогодні МОН, замість підготовки до неї, намагається посилити експертні ради – ту ланку експертизи дисертацій, яку через цю саму норму буде ліквідовано.

Якщо майбутній «запуск» НАЗЯВО, слід сподіватися, нарешті дасть відповіді на ці питання, то варто поміркувати й над іншими важливими аспектами реформи системи атестації наукових кадрів. Одним із них є зміна способу утворення спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій. Тут варто говорити про два можливих шляхи змін.

Перший шлях – реалізація позиції, визначеної нормами чинної редакції Закону України «Про вищу освіту». Сьогодні закон встановлює, що постійно діючі спеціалізовані вчені ради продовжать своє існування, у них можуть захищатися дисертації на здобуття як першого (доктор філософії, колишній кандидат наук), так і другого наукового ступеня (доктор наук). Одночасно має бути забезпечена можливість захисту першої дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії в разових радах, сформованих академічними установами *ad hoc*, для розгляду роботи конкретного здобувача. Отже, дисертацію доктора філософії можна буде захищати як у разовій, так і в постійно діючій спецраді.

Другий шлях потребує внесення змін до закону про вищу освіту. Цей шлях полягає у можливості захисту першої дисертації доктора філософії

виключно в разовій раді. Щодо місця захисту дисертації для одержання другого наукового ступеня доктора наук – можливі різні рішення:

1) докторська дисертація може захищатися тільки у постійно діючій спецраді, або

2) докторська дисертація може захищатися як у постійній, так і в разовій спецраді, або

3) дисертація доктора наук, як і дисертація доктора філософії, захищається тільки в разовій раді, а система постійно діючих спеціалізованих учених рад припиняє своє існування в Україні.

З огляду на відсутність постійних рад у будь-кого із західних сусідів України, питання полягає в тому, чи ми вже зараз змінюємо законодавство для переходу до захисту будь-яких дисертацій тільки у разових радах, чи розтягуємо процес цього переходу ще на кілька років, впроваджуючи на перехідний період паралельне функціонування постійних і разових спецрад. Із цього приводу загальний настрій наукової спільноти певний час зводився до того, що для України разові ради не спрацюють взагалі, років два тому консенсусне бачення полягало в доцільності паралельного існування постійних та разових рад, сьогодні ж усе більшу частину академічної спільноти можна переконати в тому, що від постійних спецрад слід відмовлятися.

Восени 2017 р. Запорізький національний університет провів масштабну конференцію, присвячену реформі системи підготовки наукових кадрів. Конференція зібрала як представників МОН, відповідальних за атестацію наукових кадрів, так і проректорів з наукової роботи, завідувачів відділів аспірантури, голів спецрад із багатьох університетів України. Найгостріша дискусія на цій конференції розгорнулася навколо оновлення вимог до наукових публікацій дисертантів. Адже, хоча новий порядок захисту дисертацій ще не прийнятий, оскільки не функціонує НАЗЯВО, яке має подати цей порядок на затвердження, – підготовка аспірантів за новими освітньо-науковими програмами розпочалася ще у 2016 р. Вони вже мають готувати свої статті до друку, тоді як параметрів необхідних публікацій ще не визначено. Тут слід визначитися серед кількох варіантів.

Перший варіант – збереження чинних вимог: 5 наукових статей для захисту дисертації доктора філософії, 20 – для дисертації доктора наук. Ця кількість явно завелика, вона не дозволяє готувати перед захистом дисертації одну або кілька об'ємніших, але змістовніших наукових статей.

Тому другий варіант – зменшення кількості необхідних публікацій. Причому тут можливі ще три опції. Перша – кількість необхідних статей залишається однаковою, незалежно від напряму, за яким захищається дисертація. Друга – вимоги до кількості публікацій доктора філософії зі, скажімо, математики, відрізнятимуться від аналогічних вимог щодо кількості статей, необхідних для захисту дисертації з економіки. Третя – кожен університет або науковий інститут встановлюватиме власні вимоги з цього питання.

Окреме побоювання у зв'язку з цим – пропозиція Наукового комітету вимагати для докторської дисертації від семи публікацій статей тільки у виданнях, що індексуються наукометричними системами Scopus або Web of Science. Якщо ця пропозиція пройде, можна буде надовго забути про захисти докторських дисертацій в окремих наукових галузях, таких як філологія або історія України.

Сьогодні не просувається розробка стандартів вищої освіти для програм підготовки доктора філософії, тоді як самі програми функціонують уже півтора року. Постає питання: чи потрібні ці стандарти, якщо й без них підготовка успішно здійснюється? Теоретично – потрібні як певна рамка для оцінки змістовності освітньої складової підготовки майбутнього доктора філософії. Практично – зміст підготовки доктора філософії, який уже одержав свій диплом, мало кому з його майбутніх роботодавців цікавий.

Слід говорити і про «кризовий» спосіб фінансування підготовки наукових кадрів. Не забезпечуються адекватна оплата наукового керівництва і викладання в аспірантурі, фінансова підтримка досліджень, підготовки та оплати необхідних публікацій. Стипендія аспірантів неконкурентна, порівняно з альтернативами на ринку праці. Як правило, не передплачуються сучасні міжнародні наукові видання. Офіційні розцінки оплати праці членів спецрад і офіційних опонентів у рази нижчі, ніж ринкова вартість цієї роботи.

Існує порочна система офіційного визнання державою наукових журналів як «фахових» (неформальна назва – «ваківських»), у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень. Вона себе повністю дискредитувала через масове визнання фаховими журналів нульового наукового рівня, а також через те, що окремі вимоги (зокрема, більшість членів редколегії журналу має представляти організацію-засновника; український стандарт оформлення бібліографії) несумісні з вимогами, що висуваються до міжнародних журналів високого наукового рівня. Варто говорити і про фіктивність поширеної практики публікації тез на заочних конференціях (ніхто не спілкується, ніхто не читає текстів тез). Відмова держави від визначення статусу наукових видань була б реальним кроком у напрямі лібералізації системи підготовки й атестації наукових кадрів.

Ці питання – головні для розуміння стану системи атестації наукових кадрів та можливих напрямів її змін в осяжній часовій перспективі. Тільки рішення МОН для відповіді на них буде недостатньо.